

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za psihologiju

**POVEZANOST STAVOVA PREMA AGRESIVNOSTI I AGRESIVNOG
PONAŠANJA KOD DJECE OSNOVNOŠKOLSKE DOBI**

Sanja Šikić

Mentor: dr. sc. Gordana Keresteš

Zagreb, 2005

Povezanost stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja kod djece osnovnoškolske dobi

The relationship between attitudes towards aggression and aggressive behavior among elementary school children

SAŽETAK

Budući da postoje brojni empirijski podaci kako djelovanjem na stavove možemo modificirati i ponašanje, neke od studija agresivnosti usmjerile su se na proučavanje stavova prema agresivnom ponašanju. Dosadašnja su se istraživanja uglavnom bavila stavovima prema direktnim oblicima agresivnosti, dok su stavovi prema indirektnoj agresivnosti bili u manjoj mjeri zastupljeni. Stoga smo u ovom radu nastojali ispitati stavove djece prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti te utvrditi postoje li među tim stavovima spolne razlike. Spolne razlike provjeravali smo i u odnosu na direktno i indirektno agresivno ponašanje. Također smo nastojali provjeriti postoji li povezanost između stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja.

U istraživanju su sudjelovala djeca 5-ih i 6-ih razreda osnovnih škola u Zagrebu (N=293). Stavove djece ispitivali smo skalom stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti, a direktno i indirektno agresivno ponašanje skalom vršnjačkih procjena.

Rezultati dobiveni na ukupnom uzorku djece ukazuju na postojanje pozitivnijih stavova prema indirektnoj nego prema direktnoj agresivnosti. Ispitivanjem spolnih razlika, utvrdili smo da dječaci u usporedbi s djevojčicama imaju pozitivnije stavove, odnosno više prihvaćaju agresivno ponašanje, bez obzira o kojoj se vrsti agresivnosti radi. Osim toga, dječaci su se pokazali i agresivnijima u odnosu na djevojčice. Provjeravanjem povezanosti agresivnih stavova s ponašanjem utvrdili smo nisku pozitivnu korelaciju između stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti i direktnog i indirektnog agresivnog ponašanja za čitav uzorak djece, kao i za subuzorak djevojčica. Na subuzorku dječaka nađena je blaga pozitivna povezanost jedino između stavova prema direktnoj agresivnosti s direktnim agresivnim ponašanjem, dok su se ostale korelacije između stavova i ponašanja pokazale neznačajnima.

Ključne riječi: direktna i indirektna agresivnost, stavovi prema agresivnosti, agresivno ponašanje, spolne razlike

SADRŽAJ:

UVOD.....	1
Agresivnost.....	1
Direktna i indirektna agresivnost.....	1
Mjerenje direktne i indirektne agresivnosti.....	2
Razvoj i stabilnost agresivnosti.....	3
Spolne razlike u agresivnosti.....	4
Stavovi i agresivnost.....	6
Spolne i dobne razlike u stavovima prema agresivnosti.....	8
Važnost ispitivanja stavova prema agresivnosti.....	9
PROBLEM I HIPOTEZE.....	10
METODOLOGIJA.....	11
Sudionici.....	11
Postupak.....	11
Mjerni instrumenti.....	12
Skala stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti.....	12
Skala vršnjačkih procjena direktne i indirektne agresivnosti.....	15
REZULTATI.....	17
RASPRAVA.....	21
Razlike u stavovima prema agresivnosti s obzirom na vrstu stava te spol učenika.....	21
Spolne razlike u agresivnom ponašanju.....	23
Povezanost stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti s direktnim i indirektnim agresivnim ponašanjem.....	23
ZAKLJUČAK.....	26
LITERATURA.....	27

UVOD

Agresivnost

Agresivnost djece jedno je od najviše istraživanih područja razvojne psihologije tijekom posljednjih nekoliko desetljeća. Uzrok tome nalazimo u činjenici da agresivno ponašanje pridonosi nastanku negativnih socijalnih i akademskih ishoda. Agresivna su djeca često odbačena od strane svojih vršnjaka te su, kasnije u životu, sklona negativnim oblicima ponašanja (kao što su napuštanje škole i delinkvencija), kao i problemima mentalnog zdravlja (Kupersmidt, Coie i Dodge, 1990; Parker i Asher, 1987; prema Erdley i Asher, 1998). Kako bi se izbjegle takve štetne posljedice, od izuzetne je važnosti spoznati čimbenike koji utječu na razvoj agresivnog ponašanja, kao i načine njegove prevencije, odnosno smanjenja.

Iako agresivnost već dugi niz godina predstavlja predmet istraživanja, sve do danas nije stvorena jedinstvena definicija tog fenomena. Različiti autori naglašavaju različite aspekte agresivnosti pa su definicije agresivnog ponašanja brojne i raznolike. Međutim, većina se autora ipak slaže u tome da se agresivnim ponašanjem drugoj osobi nanosi šteta određene vrste (Žužul, 1989).

Berkowitz (1988; prema Žužul, 1989) je tako definirao agresivnost kao bilo koje ponašanje (fizičko ili verbalno) provedeno s namjerom da se nekoga povrijedi (bilo fizički ili psihički). Na sličan način agresivnost danas definiraju i socijalni psiholozi prema kojima ona predstavlja svaki namjerni postupak (fizički ili psihički) kojemu je cilj nanošenje štete ili uzrokovanje boli (Aronson, Wilson, i Akert, 2002).

Direktna i indirektna agresivnost

Postoje različite podjele agresivnog ponašanja, a u ovom smo se radu oslonili na onu prema načinu izražavanja agresivnosti. Prema toj podjeli razlikujemo direktnu (otvorenu) i indirektnu (skrivenu) agresivnost (Björkqvist, Lagerspetz i Kaukiainen, 1992a). Direktna se agresivnost odnosi na svako ponašanje koje sadržava otvoreno iskazanu namjeru da se nekoga povrijedi. Šteta se nanosi direktno, «licem u lice». Pritom razlikujemo direktnu fizičku i direktnu verbalnu agresivnost (Björkqvist i sur, 1992a). Kod fizičke se agresivnosti šteta ili bol nanosi prvenstveno korištenjem fizičke sile (npr. guranje, udaranje), dok kod verbalne agresivnosti prevladavaju verbalne

strategije (npr. vikanje, vrijeđanje). I dok su se ranija istraživanja uglavnom fokusirala na takve otvorene oblike agresivnosti, tijekom posljednjeg desetljeća pažnja se usmjerila i na socijalno manipulativna ponašanja poznatija pod pojmom indirektna agresivnost. Ovu vrstu agresivnosti karakterizira agresivno ponašanje u kojem agresor nije direktno uključen u napad, ali nastoji povrijediti drugu osobu utječući na njezinu povezanost s okolinom. Istraživanja indirektna agresivnosti započela je Feshbach (1969, prema Archer, 2001) koja ju je definirala kao socijalno odbacivanje i isključivanje. Osnovne kategorije koje danas razlikujemo u indirektnoj agresivnosti su (Owens, Shute i Slee, 2000a): pričanje o drugima (širenje glasina, ogovaranje), isključujuća ponašanja (ignoriranje, isključivanje) te indirektna uznemiravanja (prijeteći anonimni telefonski pozivi, pisane prijeteće poruke).

Unatoč svojoj aktualnosti tijekom posljednjeg desetljeća, indirektna se agresivnost u mnogim sredinama još uvijek ne smatra dovoljno ozbiljnim oblikom hostilnog ponašanja. Stoga, autori suvremenih istraživanja nastoje osvijestiti činjenicu da indirektna agresivnost može biti jednako toliko bolna i opasna za žrtvu, koliko i direktna. Crick i Bigbee (1995; prema Crick, Bigbee i Howes, 1996) su pokazali da djeca koja su bila žrtve indirektna agresivnosti iskazuju znatno više razine socijalno-psihološke neprilagođenosti (kao što su npr. depresija i usamljenost) od djece koja nisu bila izložena takvom ponašanju. Općenito gledajući, strategije indirektna agresivnosti djeci onemogućavaju zadovoljenje njihovih socijalnih potreba za pripadanjem i bliskošću, u dobi kada su im one izrazito bitne.

Mjerenje direktne i indirektna agresivnosti

Indirektna agresivnost, za razliku od direktne, nema jasno izraženu bihevioralnu komponentu pa se njezinom pojavom javila i potreba za modifikacijom metodologije istraživanja agresivnosti. Budući da je bitna karakteristika indirektna agresivnosti da je ona skriveno ponašanje u kojem agresor nastoji prikriti svoj identitet, neke uobičajene metode mjerenja agresivnosti više nisu bile adekvatne. Tako su Björkqvist i sur. (1992a) metodu opažanja i metodu samoprocjene proglasili neadekvatnim mjerama agresivnosti te ih nadomjestili metodom vršnjačkih procjena. Metoda vršnjačkih procjena ispituje socijalnu percepciju ili putem tehnike imenovanja, pri čemu vršnjaci iz razreda imenuju

djecu koja odgovaraju opisu datog ponašanja, ili na način da na svakoj od zadanih čestica svaki učenik procijeni svakog učenika iz razreda. Za ovaj drugi način ispitivanja, Björkqvist, Lagerspetz i Österman (1992b) konstruirali su DIAS, skalu za procjenu direktne i indirektno agresivnosti kod djece. Metoda vršnjačkih procjena adekvatna je mjera indirektno agresivnosti, jer su takvog prikrivenog ponašanja svjesni jedino pripadnici grupe u čijem se krugu ona odvija, a ne i vanjski opažači (kao npr. nastavnici ili roditelji). Korisnost ove metode je i u tome što se njome dobiva veći broj procjena, čime se pridonosi pouzdanosti mjerenja (Crick i Rose, 1997; prema McEvoy, Estern, Rodriguez i Olson, 2003). Također, procjena dobivena iz brojnih perspektiva smanjuje mogućnost da neko ponašanje prođe neopaženo (Coie i Dodge, 1988; prema McEvoy i sur, 2003). Međutim, metoda vršnjačkih procjena ima i svojih nedostataka. Tako procjene mogu biti opterećene predrasudama o određenim učenicima, kao i stereotipima o spolnim ulogama (Ladd i Profilet, 1996; prema McEvoy i sur, 2003).

Razvoj i stabilnost agresivnosti

Iako se agresivno ponašanje smatra relativno stabilnim tijekom vremena, njegova se bihevioralna manifestacija, kao i učestalost i ozbiljnost mijenjaju u funkciji dobi (Keresteš, 2002). Naime, fizička, verbalna i indirektna agresivnost ne smatraju se samo trima strategijama agresivnosti, već i trima razvojnim fazama agresivnog ponašanja. Sukladno razvoju fizičkih, verbalnih i socijalnih vještina razvijaju se i različiti oblici agresivnosti te se međusobno isprepliću (Björkqvist i sur, 1992c; prema Björkqvist, 2001). Prvi oblici agresivnog ponašanja pojavljuju se već vrlo rano u životnom razvoju, prije navršene godine dana života (Keresteš, 2002). Kako u dojenačkoj dobi te tijekom ranog djetinjstva djeca još nemaju dovoljno razvijene verbalne i socijalne vještine, koriste se prvenstveno fizičkom agresivnošću. U školskoj dobi, kada se razviju verbalne sposobnosti, djeca proširuju raspon mogućih agresivnih reakcija. No, budući da ih fizička agresivnost u svakodnevnom životu izlaže opasnosti od sankcioniranja, u tom razdoblju kod djece počinju prevladavati verbalne strategije (Björkqvist, 2001). Za školsku dob još je značajno smanjenje ukupnog agresivnog ponašanja, čemu ponajviše pridonose razvoj samoregulacije, kognitivni razvoj, te razvoj socijalnih vještina. Kognitivni činitelji imaju značajan utjecaj, jer su školska djeca sve sposobnija

zaključivati o namjerama koje leže u osnovi ponašanja pa bolje razlikuju namjerno od nenamjernog nanošenja štete (Keresteš, 2002). Razvoj socijalnih vještina, do razine kada su djeca sposobna uspješno analizirati socijalnu okolinu i njome manipulirati sebi u korist, omogućava im korištenje indirektna agresivnosti. Iako se najprije socijalnu inteligenciju smatralo ključnom za indirektna agresivna ponašanja, istraživanja su pokazala kako njezin razvoj pomaže ostvarivanju i antisocijalnih, ali i prosocijalnih ciljeva. S druge strane, empatija se pokazala značajnim faktorom za korištenje indirektna agresivnosti. Tako socijalno inteligentne osobe, s pomanjkanjem empatije teže indirektnim strategijama, dok one s visoko razvijenom i socijalnom inteligencijom i empatijom nastoje sukobe rješavati na nenasilan način (Björkqvist, 2001).

Iako se manifestacije agresivnosti s dobi značajno mijenjaju, interindividualne su razlike u agresivnosti vrlo stabilne u vremenu. Tako je Olweus (1979; prema Keresteš, 2002) izmjerio korelaciju od čak 0.63 između agresivnosti utvrđene u djetinjstvu ili adolescenciji te one procijenjene u odrasloj dobi. Time je utvrdio da stabilnost agresivnosti dostiže razinu stabilnosti inteligencije. Kasnija su longitudinalna istraživanja (Eron i Huesmann, 1990; Farrington, 1991; Huesmann i sur, 1984; Stanger i sur, 1997; prema Keresteš, 2002) potvrdila takav zaključak i prikazala agresivno ponašanje kao jedan od najstabilnijih oblika ponašanja. Loeber (1982; prema Keresteš, 2002) je, nadalje, pokazao da stabilnost agresivnosti raste u funkciji dobi te je općenito veća za pojedince koji su ili izrazito agresivni ili izrazito neagresivni nego za one s prosječnim stupnjem agresivnosti. Također je utvrđena i međugeneracijska stabilnost, kao i naslijeđivanje agresivnosti.

Spolne razlike u agresivnosti

Brojna suvremena istraživanja ukazuju na postojanje spolnih razlika u agresivnosti. Prve su razlike uočljive već u predškolskoj dobi, a tijekom školske dobi i adolescencije postaju i sve izraženije (Žužul, Keresteš i Vlahović-Štetić, 1990).

U samim počecima istraživanja spolnih razlika, agresivnost se smatrala isključivo «muškim fenomenom» (Buss, 1961; prema Owens, Shute i Slee, 2000b) te su žene često bile izuzimane iz uzoraka. Kasnije je prevladalo mišljenje da muškarci više koriste fizičku agresivnost, dok su žene verbalno agresivnije (Maccoby i Jacklin, 1974; prema

Lagerspetz, Björkqvist i Peltonen, 1988). Međutim, istraživanja su pokazala kako razlike u fizičkoj i verbalnoj agresivnosti nisu najbolji indikator spolnih razlika u agresivnom ponašanju. Eagley i Steffen (1978; prema Björkqvist i sur, 1992a) su tako potvrdili da muškarci češće nego žene nanose fizičku bol svojim žrtvama, međutim prilikom nanošenja psihičke boli verbalnim strategijama nije nađena razlika među spolovima. Osim toga, Macoby i Jacklin (1974; prema Björkqvist i sur, 1992a) su u 3 od 5 studija koje su proučavale spolne razlike, utvrdili čak veću verbalnu agresivnost kod muškaraca.

Iako su žene u ranijim istraživanjima uglavnom prikazivane kao neagresivni spol, situacija se promijenila uvođenjem koncepta indirektno agresivnosti. Time je postalo očigledno da i muške i ženske osobe mogu biti agresivne, samo da pritom preferiraju različite stilove agresivnosti. Tako su u većini istraživanja (Björkqvist i sur, 1992a; Crick i sur, 1997; Crick i sur, 1995; Lagerspetz i sur, 1988; Lagerspetz i Björkqvist, 1994; Salmivalli i sur, 2000; prema Salmivalli i Kaukiainen, 2004) dječaci procijenjeni kao direktno agresivniji od djevojčica, dok se za djevojčice smatra da prilikom izražavanja agresije koriste više indirektnih strategija od dječaka. Međutim, postoje i istraživanja (Galen i Underwood, 1997; Rys i Bear, 1997; Osterman i sur, 1998; prema Salmivalli i Kaukiainen, 2004) koja ne potvrđuju takve nalaze, odnosno negiraju postojanje spolne razlike u indirektnoj agresivnosti. Osim toga, u dvjema studijama (Tomada i Schneider 1997; prema French, Jansen i Pidada, 2002; Salmivalli i Kaukiainen, 2004) nađena spolna razlika upućivala je na veće izražavanje indirektnih oblika agresivnosti kod dječaka.

Stoga se danas smatra da djevojčice prilikom iskazivanja agresije više koriste indirektno strategije nego direktne (posebice što se tiče fizičkih napada). Također je moguće da gledajući u odnosu na njihovu ukupnu agresivnost, djevojčice koriste indirektno agresivna ponašanja u većem postotku nego što to čine dječaci. Međutim, to ne znači i da su djevojčice indirektno agresivnije od dječaka, već samo da u njihovom spektru agresivnog ponašanja prevladavaju indirektno strategije (Salmivalli i Kaukiainen, 2004). S druge strane, dječaci više preferiraju direktne od indirektnih stilova agresivnosti te se, stoga, i veći postotak njihove ukupne agresivnosti odnosi na direktne strategije.

Spolne razlike u agresivnosti odraz su zajedničkog djelovanja bioloških i socijalnih faktora. Među biološkim čimbenicima najznačajniju ulogu imaju muški spolni hormoni, no važnost se pridaje i tjelesnoj snazi, koja dječacima omogućava da u određenim situacijama spremnije reagiraju na agresivan način (Keresteš, 2002). S druge strane, razlike u socijalizaciji dječaka i djevojčica također pridonose razvoju spolnih razlika u agresivnosti. Općenito gledajući, agresivnost se smatra prihvatljivom komponentom muške, ali ne i ženske spolne uloge pa se stoga, već i malena djeca suprotnih spolova odgajaju na različite načine. Tako se kod djevojčica potiče razvoj prosocijalnih ponašanja, dok se agresivnost ne odobrava te čak i obeshrabruje (Dodge i sur, 1994; Keenan i Shaw, 1997; prema Keresteš 2002). Osim toga, i različiti odgojni postupci prema djevojčicama odnosno dječacima utječu na spolne razlike, jer je roditeljsko ponašanje povezano s ponašanjem i razvojem djeteta.

Stavovi i agresivnost

U mnogobrojnim studijama istraživači su se usmjerili na proučavanje socijalno-kognitivnih faktora smatrajući ih nužnima za razumijevanje agresivnog ponašanja kod djece. S istim su ciljem, Crick i Dodge (1996; prema Erdley i Asher, 1998) predložili teorijski model o procesiranju socijalnih informacija. Prema tom modelu, djeca prilikom izlaganja nekoj socijalnoj situaciji prolaze kroz različite faze procesiranja informacija iz okoline. Kao prvu fazu autori su izdvojili primanje i interpretiranje socijalnih informacija. Zanimljivo je da već u toj početnoj fazi postoje razlike između agresivne i neagresivne djece. Tako su u nejasnim situacijama, agresivna djeca sklonija znakove druge osobe interpretirati kao hostile (Dodge, 1980; Dodge i Frame, 1982; Dodge, Murphy i Buchsbaum, 1984; Slaby i Guerra, 1988; prema Erdley i Asher, 1998). Sljedeća faza uključuje odabir cilja socijalne interakcije, kao i generiranje mogućih odgovora koji su u skladu s odabranim ciljem. Prema rezultatima istraživanja (Erdley i Asher, 1996; Lochman, Wayland i White, 1993; Slaby i Guerra, 1988; prema Erdley i Asher, 1998) agresivna djeca u socijalnim interakcijama više teže agresivnim ciljevima. Također, kod agresivne djece veći broj socijalnih strategija sadrži agresivne elemente pa je i veća vjerojatnost da će takva djeca reagirati na agresivan način (Richard i Dodge, 1982; prema Erdley i Asher, 1998). U završnoj se fazi procesiranja informacija odabire

konačna reakcija odnosno ponašanje. Brojni faktori igraju ulogu u izboru konačnog odgovora, a jedan od njih je i procjena prikladnosti određenog ponašanja. Naime, prema modelu procesiranja socijalnih informacija, prije manifestacije određenog ponašanja procjenjuje se njegova socijalna prihvatljivost. Drugim riječima, Crick i Dodge (1996; prema Erdley i Asher, 1998) smatraju da će odluke djece o ponašanju na agresivan način biti povezane s njihovim stavovima prema agresivnosti. Tako Dodge (1993; prema Vernberg i Jacobs, 1999) navodi kako stav da je agresivnost nužna za postizanje određenih ciljeva, može djecu navesti da se više usmjere na hostile aspekte socijalnih znakova, češće upotrebljavaju agresivne odgovore te uviđaju samo pozitivne ishode agresivnog ponašanja. I mnoga istraživanja (Erdley i Asher, 1998; Huesmann i Guerra, 1997; McConville i Cornell, 2003; Pakaslahti i Keltikangas-Jarvinen, 1997; Van Schoiack Edstrom, Frey i Beland, 2002; Vernberg i Jacobs, 1999) upravo stavove djece prema agresivnosti dovode u relaciju s njihovim agresivnim ponašanjem. Uzrok tome je što psihološka struktura stava, kao i njegova motivaciona osnova ukazuju na postojanje odnosa između stava i ponašanja. Prema definiciji stav predstavlja stečenu, relativno trajnu i stabilnu organizaciju emocija, vrednovanja i reagiranja prema nekom objektu (Petz, 1992). Dakle, psihološka se struktura stava sastoji od tri komponente: emocionalne, kognitivne i konativne. Emocionalna se komponenta odnosi na osjećaje prema objektu stava, dok kognitivnu komponentu čine saznanja o istom. Konativna se komponenta očituje u spremnosti na akciju i upravo je ona zaslužna za povezivanje stavova s ponašanjem. Tako pozitivan stav uključuje tendenciju da se objekt stava podrži, a negativan stav da se isti izbjegava. Stoga se pretpostavlja da će se djeca koja imaju pozitivnije stavove prema agresivnosti vjerojatnije u određenoj situaciji ponašati na agresivan način u usporedbi s djecom čiji su stavovi prema agresivnom ponašanju negativni. Takva očekivanja potvrđena su u brojnim studijama, iako sam stupanj povezanosti uvelike ovisi o tome radi li se o samoprocjeni ili vršnjačkoj procjeni agresivnog ponašanja. Korelacije između stavova i vršnjačke procjene agresivnosti u pravilu su manje i ne prelaze vrijednost od 0.20. Tako su Huesmann i Guerra (1997) izmjerili korelaciju od 0.18 između stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja utvrđenog vršnjačkim procjenama na uzorku djece prvih i četvrtih razreda OŠ. Nadalje, McConville i Cornell (2003) su na uzorku nešto starije djece (šesti, sedmi i osmi razred OŠ) utvrdili korelaciju od 0.10 između agresivnih stavova i ponašanja procijenjenih od

strane vršnjaka. Nasuprot tome, samoprocjene agresivnog ponašanja značajno više koreliraju sa stavovima prema agresivnosti. Vernberg i Jacobs su tako (1999) utvrdili povezanost od čak 0.60 između stavova o legitimnosti agresije i samoprocjena agresivnog ponašanja kod djece sedmog i osmog razreda OŠ te prvog razreda srednje škole. Međutim, postoje i istraživanja koja negiraju postojanje povezanosti stavova i ponašanja. Tako u studiji Huesmanna i sur. (1992; prema Erdley i Asher, 1998) nije nađena povezanost između stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja utvrđenog na temelju vršnjačkih procjena, iako je korelacija stavova i samoprocjene ponašanja potvrđena.

Spolne i dobne razlike u stavovima prema agresivnosti

Ispitivanjem spolnih razlika u stavovima prema agresivnosti, utvrđeno je da dječaci imaju tolerantnije stavove prema agresivnom ponašanju u usporedbi s djevojčicama (Erdley i Asher, 1998; Huesmann i Guerra, 1997; McConville i Cornell, 2003; Pakaslahti i Keltikangas-Jarvinen, 1997). Prema mnogim autorima takvi se pozitivniji stavovi odražavaju u njihovom ponašanju pa je to jedan od razloga zašto su dječaci agresivniji od djevojčica. Neki autori (Huesmann i Guerra, 1997), nadalje, pretpostavljaju da će kod stavova postojati isti trend kao i u agresivnom ponašanju što se tiče različitih tipova agresivnosti, odnosno da će djevojčice pokazivati veću toleranciju prema indirektnoj agresivnosti nego dječaci. Međutim, istraživanja (iako rijetka koja se bave ovom problematikom) nisu potvrdila takva očekivanja. Prema Van Schoiack Edstrom i sur. (2002) djevojčice iskazuju manju toleranciju prema fizičkoj agresivnosti, ali jednako tako manje od dječaka prihvaćaju verbalna agresivna ponašanja, kao i širenje glasina (što se ubraja u strategije indirektno agresivnosti). Također, za stavove prema indirektnoj strategiji isključivanja nije nađena spolna razlika.

Neki autori izvješćuju i o postojanju spolnih razlika u stupnju povezanosti stavova prema agresivnosti s agresivnim ponašanjem. Tako Farrell i Meyer (1997) priopćuju o manjoj povezanosti agresivnih stavova i ponašanja kod djevojčica iz razloga što je u njihovoj studiji preventivni program imao slabiji utjecaj na promjene agresivnih stavova kod djevojčica nego kod dječaka. Slabiju povezanost između stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja kod djevojčica utvrdili su i Huesmann i Guerra

(1997) te Vernberg i Jacobs (1999). Dobivenu su razliku Huesmann i Guerra (1997) pripisali mjernom instrumentu kojim su se prilikom mjerenja agresivnih stavova zahvaćala samo direktno agresivna ponašanja, koja su izraženija kod dječaka.

Istraživači izvješćuju i o postojanju razlika u stavovima s obzirom na dob djece. Tako djeca tijekom odrastanja pokazuju sve veću toleranciju prema agresivnom ponašanju. Huesmann i Guerra (1997) su uspoređujući stavove djece prvih i četvrtih razreda OŠ utvrdili veće prihvaćanje agresivnosti kod djece starije dobi, dok su se mlađa djeca uglavnom povodila za socijalnim normama. Slične su rezultate dobili i McConville i Cornell (2003) uspoređujući djecu šestih, sedmih i osmih razreda OŠ.

Stavovi starije djece su također stabilniji odnosno manje podložni promjeni (Huesmann i Guerra, 1997).

Važnost ispitivanja stavova prema agresivnosti

Iako su socijalno-kognitivni faktori tek neki od brojnih koji oblikuju ponašanje, njihov utjecaj ne treba zanemariti. Naime, iz navedenih nalaza možemo zaključiti da postojanje stavova koji podržavaju agresivno ponašanje u odnosu s vršnjacima, može predstavljati opasnost za budući razvoj i ponašanje djeteta. Želimo li spriječiti takve negativne ishode, moramo se usmjeriti na mijenjanje agresivnih stavova kod djece primjenom različitih preventivnih programa. Cilj je takvih programa razviti kod djece socijalnu svjesnost i empatiju te ih podučiti vještinama prosocijalnog ponašanja i nenasilnog rješavanja sukoba. Premda se jednom formirani stavovi teško mijenjaju, istraživanja pokazuju da je njihova promjena moguća pod utjecajem izmijenjenih okolnosti ili novih iskustava. Tako Weissberg i Caplan (1994; prema Van Schoiack Edstrom i sur, 2002) izvješćuju o efikasnijem rješavanju problema te češćem korištenju prosocijalnih strategija u djece koja su pohađala preventivni program mijenjanja agresivnih stavova. Također, djeca drugih i trećih razreda osnovne škole, nakon završenog preventivnog programa, rjeđe su izražavala verbalnu i fizičku agresivnost te su češće koristila prosocijalne oblike ponašanja (Grossman i sur, 1997; prema Van Schoiack Edstrom i sur, 2002).

Općenito gledajući, ispitivanje stavova djece prema agresivnosti korisno je i nužno, jer oni predstavljaju važan indikator budućeg agresivnog ponašanja.

PROBLEM I HIPOTEZE

Problem:

Ispitati povezanost stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja kod djece osnovnoškolske dobi.

U skladu s navedenim problemom formirali smo 3 istraživačka pitanja:

- a. Postoje li razlike u stavovima prema agresivnosti s obzirom na vrstu agresivnosti i spol učenika?
- b. Postoje li spolne razlike u agresivnom ponašanju?
- c. Postoji li povezanost između stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja te razlikuje li se ta povezanost među spolovima?

Hipoteze:

Na osnovu nekih teorijskih razmatranja i rezultata dosadašnjih istraživanja očekujemo:

- a. da će djeca iskazivati pozitivnije stavove prema indirektnim strategijama agresivnosti nego prema direktnima. Također očekujemo da će dječaci više tolerirati agresivno ponašanje odnosno imati pozitivnije stavove prema agresivnosti od djevojčica. Takvu razliku očekujemo kako za stavove prema direktnoj, tako i za stavove prema indirektnoj agresivnosti.
- b. veću direktnu agresivnost dječaka u usporedbi s djevojčicama te veću indirektnu agresivnost djevojčica u usporedbi s dječacima.
- c. blagu povezanost između stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja. Također, pretpostavljamo kako će povezanosti između stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja biti veće kod dječaka nego kod djevojčica.

METODOLOGIJA

Sudionici

Sudionici istraživanja bili su učenici i učenice 5-ih i 6-ih razreda osnovnih škola «Ivan Gundulić», «Ljubljanka» i «Petar Zrinski» u Zagrebu. Navedene smo škole sami odabrali pa je stoga naš uzorak prigodan. Budući da se radilo o djeci ispod 14 godina starosti, od njihovih je roditelja zatražen pismeni pristanak za sudjelovanje u istraživanju. Ukupan broj djece koja su pohađala 5. ili 6. razred navedenih škola u vrijeme ispitivanja iznosio je 352. Međutim, 48 djece bilo je odsutno iz škole na dan ispitivanja, a još 7 ih nije dobilo pristanak roditelja za sudjelovanje u ispitivanju. Stoga je ukupno 297 djece sudjelovalo u istraživanju, no od toga ih 4 nije pravilno ispunilo upitnik/e te su izdvojeni iz daljnje analize. Tako je konačan broj sudionika iznosio 293, od čega 145 učenika te 148 učenica. Prosječna dob djece iznosila je $M=11$ god. i 4 mj, $\bar{\sigma}=8$ mj. (raspon dobi iznosio je od 10-14 god, ali je 87% djece imalo 11 ili 12 god).

Postupak

Istraživanje smo započeli razgovorima s ravnateljima/cama, u kojima smo im objasnili cilj i postupak istraživanja te ih zamolili za pismeno odobrenje za rad u njihovim školama. Pismenu smo suglasnost zatražili i od roditelja djece sudionika. Djeca su u roku tjedan dana trebala vratiti potpisane suglasnosti, ukoliko su im njihovi roditelji odobrili sudjelovanje u istraživanju. O djeci koja nisu dobila suglasnost roditelja, za vrijeme provođenja ispitivanja, brinuo/la se razrednik/ca.

Ispitivanje je provedeno grupno u svakom od 14 razreda (7 petih i 7 šestih) za vrijeme redovne nastave (predmetni nastavnici ustupili su svoje školske sate). Testiranje su proveli autorica diplomskog rada te njezin kolega s godine. Svaki je ispitivač samostalno provodio ispitivanje u 7 razreda te je svih 14 razreda bilo ispitano u razdoblju od dva tjedna.

U svakom je razredu, prije čitanja standardne upute, djeci naglašeno da će se dobiveni podaci koristiti isključivo u istraživačke svrhe te da njihov identitet neće nikome biti otkriven. Učenicima je također rečeno da se ispituje agresivno ponašanje te ih se zamolilo da budu iskreni prilikom odgovaranja. Od sudionika je i zatraženo da

rade samostalno te ne komentiraju među sobom sadržaj upitnika, kao ni svoje odgovore. Djeca su, nakon pažljivo poslušane upute spremno krenula na ispunjavanje upitnika.

Sudionici su najprije ispunjavali skalu stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti. Zajednička je uputa pročitana pred čitavim razredom. Od djece se tražilo da na skali od 1-5 (1=uopće nije prihvatljivo, uopće nije u redu; 5=potpuno je prihvatljivo, potpuno je u redu; značenje brojeva 2, 3 i 4 nije bilo specificirano) procijene koliko je svako od navedenih ponašanja za njih prihvatljiva reakcija u ljutnji. Navedeno je bilo 12 različitih ponašanja. Nakon što su svi učenici iz razreda završili s ispunjavanjem skale stavova, uslijedilo je ispitivanje agresivnosti skalom vršnjačkih procjena. Ponovo je pred čitavim razredom pročitana standardna uputa. Zadatak sudionika je bio da za svakog učenika iz svog razreda procijene koliko se često kada je ljut ili ima problem s drugim učenikom ponaša na određeni način. Učenici su odgovarali zaokruživanjem jednog od brojeva na skali od 0-4 (0=nikada; 1=rijetko; 2=ponekad; 3=često; 4=vrlo često). Upitnik se sastojao od 9 čestica, koje su u 7 razreda (polovici od ukupnog broja ispitanih) bile nizane obrnutim redoslijedom; od 9. prema 1. Predviđeno vrijeme rješavanja za obje skale nije bilo ograničeno, no svi su učenici završili s radom u okviru jednog školskog sata.

Mjerni instrumenti

Skala stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti

Budući da u našoj zemlji nije postojao instrument za mjerenje stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti kod djece, u tu je svrhu konstruirana skala kojom se ispituje stupanj prihvatljivosti agresivnih oblika ponašanja. Zadatak je djeteta da za svako od navedenih ponašanja, na skali od 1 (uopće nije prihvatljivo) do 5 (potpuno je prihvatljivo), procijeni koliko je ono za njega prihvatljiv način reagiranja u ljutnji.

Skala je prvotno konstruirana po uzoru na skalu normativnih vjerovanja o agresivnosti i agresivnom ponašanju (Huesmann i Guerra, 1997). Međutim, budući da se u tako formuliranim česticama pojavljivala dvostruka negacija te je postojala velika vjerojatnost davanja socijalno poželjnih odgovora, promijenjena je forma čestica.

Konstruirana skala stavova sadrži 12 čestica koje ispituju prihvatljivost različitih agresivnih ponašanja. Od 12 opisanih ponašanja, 9 je jednako onima navedenim u skali vršnjačkih procjena agresivnosti, a još je jedno (s autorovim dopuštenjem) preuzeto iz originalne DIAS skale. Preostala 2 ponašanja su (uz dopuštenje autorice) preuzeta iz Skale za ispitivanje stavova učitelja/ica prema agresivnosti učenika (Keresteš, 2004).

Skala je podijeljena na 3 subskale (svaku čine 4 čestice) kojima se mjere stavovi prema direktnoj fizičkoj, direktnoj verbalnoj te indirektnoj agresivnosti. Međutim, faktorskom analizom glavnih komponenata interkorelacijske matrice 12 čestica stavova na čitavom uzorku ekstrahirana su samo 2 značajna faktora koji su zajedno objašnjavali 59.62% varijance (Tablica 1). Stoga su, u skladu s rezultatima faktorske analize, za svakog učenika formirana ukupno 2 rezultata: stav prema direktnoj i stav prema indirektnoj agresivnosti. Rezultati predstavljaju prosječne vrijednosti na odgovarajućim česticama. Teorijski raspon rezultata je od 1 do 5, pri čemu veća vrijednost ukazuje na pozitivniji stav.

Rezultat za stav prema direktnoj agresivnosti formiran je iz 8 čestica: stava prema ulaženju u fizički sukob s učenicom, stava prema uzimanju ili uništavanju stvari učenika, stava prema udaranju učenika, stava prema guranju ili povlačenju učenika, stava prema psivanju učenika, stava prema vikanju na učenika, stava prema nazivanju učenika pogrdnim imenima te stava prema prijetnjama učeniku da će mu se učiniti nešto ružno. Rezultat za stav prema indirektnoj agresivnosti formiran je iz 4 čestice: stava prema nagovaranju drugih da se ne druže s učenicom, stava prema pričanju ružnih i izmišljenih stvari o učeniku, stava prema odavanju tajni učenika te stava prema ignoriranju učenika. Iako je čestica stava prema pričanju ružnih i izmišljenih stvari pokazala veće zasićenje faktorom stava prema direktnoj umjesto, kako je očekivano, indirektnoj agresivnosti, odlučili smo je zadržati u subskali indirektno agresivnosti. Razlog tome je što bi njezino izbacivanje značajno smanjilo pouzdanost subskale stavova indirektno agresivnosti s $\alpha=.72$ na $\alpha=.64$. Osim toga, prema definiciji Owens i sur. (2000a) pričanje ružnih i izmišljenih stvari jedna je od kategorija indirektno agresivnosti. Također, navedena je čestica u originalnoj DIAS skali uvrštena u subskalu indirektno agresivnosti. Nadalje, sličan su rezultat dobili i Van Schoiack Edstrom i sur. (2002) za česticu o širenju glasina te su je također zadržali u subskali stavova indirektno agresivnosti.

Pouzdanost (Cronbach alfa) čestica subskale stava prema direktnoj agresivnosti iznosi .90 u čitavom uzorku te .89 u subuzorcima dječaka i djevojčica.

Pouzdanost (Cronbach alfa) čestica subskale stava prema indirektnoj agresivnosti jednaka je .72 za čitav uzorak, .64 za subuzorak dječaka i .78 za subuzorak djevojčica.

Iako navedena skala zapravo mjeri stavove djece prema dvije različite vrste agresivnosti, korelacija među stavovima prema ta dva oblika agresivnosti je visoka ($r=.69$; $p<.001$). Iz toga zaključujemo da su djeca, koja imaju pozitivnije stavove prema direktnoj agresivnosti, ujedno tolerantnija i prema indirektnim oblicima agresivnosti.

Tablica 1.

Faktorska struktura skale stavova prema agresivnosti (glavne komponente rotirane u Varimax poziciju) i koeficijenti unutarnje konzistencije utvrđeni na uzorku od 293 učenika

	<i>F1</i> (<i>DIR</i>)	<i>F2</i> (<i>IND</i>)
Stav prema ulasku u fizički sukob s učenicom	.815	.140
Stav prema uzimanju ili uništavanju stvari učenika	.588	.183
Stav prema udaranju učenika	.821	.180
Stav prema guranju ili povlačenju učenika	.652	.291
Stav prema psovanju učenika	.803	.183
Stav prema vikanju na učenika	.619	.366
Stav prema nazivanju učenika pogrđnim imenima	.821	.277
Stav prema prijetnjama učenicu da će mu učiniti nešto ružno	.666	.252
Stav prema nagovaranju drugih da se ne druže s učenicom	.375	.580
Stav prema pričanju ružnih i izmišljenih stvari o učenicu	.738	.354
Stav prema odavanju tajni učenika	.197	.755
Stav prema ignoriranju učenika	.150	.802
Svojtvena vrijednost	5.003	2.152
Postotak objašnjene varijance	41.67	17.93
Cronbach alpha (broj čestica)	.897 (8)	.716 (4)

Skala vršnjačkih procjena direktne i indirektno agresivnosti

Kako kod nas postoji samo jedna verzija skale za procjenu agresivnosti od strane vršnjaka, a njezine su se metrijske karakteristike pokazale zadovoljavajućima, za potrebe ovog rada korištena je navedena skala. Skalu je, po uzoru na DIAS, skalu direktne i indirektno agresivnosti (*Direct & Indirect Aggression Scales*; Björkqvist, Lagerspetz i Österman, 1992; Abo Akademi University Finland) konstruirala Milanović (2004) za potrebe svog diplomskog rada. Skala se sastoji od 9 čestica kojima se ispituje agresivnost djece na temelju vršnjačkih procjena. Zadatak djeteta je da za svakog učenika iz svog razreda na skali od 0 (nikada se tako ne ponaša) do 4 (vrlo često se tako ponaša) procijeni koliko se često ponaša na navedeni način kada je ljut ili ima problem s drugim učenikom.

Skala je podijeljena u 3 subskale (svaku čine 3 čestice) kojima se mjere direktna fizička, direktna verbalna te indirektna agresivnost. U originalnoj su verziji skale autori izdvojili sva 3 faktora, dok su u hrvatskoj verziji utvrđena samo 2 zasebna faktora: direktne i indirektno agresivnosti (Milanović, 2004). U ovom je radu faktorskom analizom 9 čestica agresivnog ponašanja na čitavom uzorku utvrđen samo 1 faktor koji objašnjava 82.87% varijance. Međutim, budući da se u istraživanjima u kojima se koristi DIAS redovito razlikuju faktori direktne i indirektno agresivnosti, kao i da nas je u ovom radu zanimala povezanost stavova prema različitim vrstama agresivnosti s agresivnim ponašanjem, smatrali smo opravdanim formirati zasebne rezultate za direktnu i indirektnu agresivnost. Opravdanost takvog postupka provjerili smo provođenjem faktorske analize s 2 zadana faktora te izračunavanjem koeficijenata unutarnje konzistencije za subskale direktne i indirektno agresivnosti (Tablica 2). Premda su sve čestice značajno zasićene s oba faktora, zasićenje očekivanim faktorom uvijek je veće od zasićenja drugim faktorom. I u ovoj se skali najproblematičnijom pokazala čestica "Priča ružne i izmišljene stvari o učeniku", ali je iz istih razloga kao i kod skale stavova uvrštena u subskalu indirektno agresivnosti. Rezultati su formirani kao prosječne vrijednosti na odgovarajućim česticama. Mogući raspon rezultata iznosi od 0 do 4, pri čemu veća vrijednost ukazuje na veću agresivnost.

Rezultat direktne agresivnosti formiran je iz 6 čestica: uzima ili uništava stvari učenika, udara učenika, gura ili vuče učenika, viče na učenika, naziva učenika pogrđnim imenima te prijeti učeniku da će mu učiniti nešto ružno. Rezultat indirektno agresivnosti

formiran je iz 3 čestice: govori drugima da se ne druže s učenicom, priča ružne i izmišljene stvari o učniku te odaje tajne učenika.

Pouzdanost (Cronbach alfa) čestica subskale direktne agresivnosti iznosi .97 za ukupan uzorak i subuzorak dječaka te .96 za subuzorak djevojčica.

Pouzdanost (Cronbach alfa) čestica subskale indirektno agresivnosti jednaka je .93 u ukupnom uzorku, .92 u subuzorku dječaka i .94 u subuzorku djevojčica.

Iako navedene subskale agresivnosti mjere dvije različite vrste agresivnosti, korelacija među njima je vrlo visoka ($r=.87$; $p<.001$). Stoga je za pretpostaviti da će djeca koja su agresivna na direktan način biti ujedno i indirektno agresivna.

Tablica 2.

Faktorska analiza skale vršnjačkih procjena agresivnosti (zadana 2 faktora i rotirana u Varimax poziciju) i koeficijenti unutarnje konzistencije utvrđeni na uzorku od 293 učenika

	<i>F1</i> (<i>DIR</i>)	<i>F2</i> (<i>IND</i>)
Uzima ili uništava stvari učenika	.807	.459
Udara učenika	.885	.361
Gura ili vuče učenika	.881	.414
Viče na učenika	.705	.592
Naziva učenika pogrđnim imenima	.805	.525
Prijeti učeniku da će mu učiniti nešto ružno	.814	.412
Govori drugima da se ne druže s učenicom	.438	.835
Priča ružne i izmišljene stvari o učniku	.651	.682
Odaje tajne učenika	.365	.889
Svojstvena vrijednost	4.765	3.259
Postotak objašnjene varijance	52.95	36.21
Cronbach alpha (broj čestica)	.970 (6)	.926 (3)

REZULTATI

Distribucije varijabli

Prije početka obrade podataka, provjerili smo da li se rezultati dobiveni skalom stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti, kao i rezultati dobiveni vršnjačkim procjenama direktne i indirektno agresivnosti distribuiraju po normalnoj raspodjeli. U tu smo svrhu koristili Kolmogorov-Smirnov (*K-S*) test normaliteta distribucije.

Tablica 3.

Minimalne i maksimalne vrijednosti, aritmetičke sredine, standardne devijacije i vrijednosti testa normaliteta distribucije (*K-S testa*) za rezultate na skali stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti te skali direktne i indirektno agresivnosti ($N=293$)

<i>Varijabla</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>K-S test</i>	<i>p</i>
Stav prema direktnoj agresivnosti	1.00	4.13	1.51	0.72	4.084	<.001
Stav prema indirektnoj agresivnosti	1.00	5.00	1.67	0.80	3.399	<.001
Direktna agresivnost	0.00	2.98	0.80	0.65	2.412	<.001
Indirektna agresivnost	0.00	2.27	0.62	0.44	1.611	.011

Iz tablice 3. vidljivo je kako obje distribucije stavova prema agresivnosti odstupaju od normalne raspodjele te čine pozitivno asimetričnu krivulju. Takav rezultat upućuje na činjenicu da djeca u svojim procjenama prihvatljivosti agresivnih oblika ponašanja teže manjim vrijednostima, odnosno ocjenjuju takva ponašanja kao neprihvatljiva.

Nadalje, i obje distribucije agresivnosti su pozitivno asimetrične, što znači da su učenici jedni druge uglavnom procjenjivali kao rijetko ili čak nikada agresivnima.

Međutim, iako navedene distribucije odstupaju od normalne raspodjele, Petz (1997) navodi kako je još uvijek opravdano koristiti parametrijsku statistiku ukoliko su distribucije pravilne (uvjet nije da budu potpuno simetrične, već da ne budu bimodalne ili U-oblika) te ukoliko su uzorci dovoljno veliki, jednake ili slične veličine. Budući da se u našem slučaju radi o uzorku od 293 učenika, a subuzorci dječaka i djevojčica su podjednako veliki, u daljnjoj ćemo obradi koristiti analize varijance s ponovljenim mjerenjem i *Pearsonove koeficijente korelacija*.

Razlike u stavovima prema agresivnosti s obzirom na vrstu stava te spol učenika

Kako bismo odgovorili na pitanje o postojanju razlike između stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti, kao i o utjecaju spola na stavove proveli smo analizu varijance s ponovljenim mjerenjima. U navedenoj je analizi vrsta stava bila unutargrupna varijabla, a spol je predstavljao međugrupnu varijablu.

Tablica 4.

Rezultati analize varijance s ponovljenim mjerenjima s obzirom na vrstu stava prema agresivnosti (unutargrupna varijabla) te spol učenika (međugrupna varijabla)

<i>Izvor varijabiliteta</i>	<i>F</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
Vrsta stava	21.73	1, 291	<.001
Spol	13.87	1, 291	<.001
Vrsta stava x spol	0.48	1, 291	.489

Tablica 5.

Aritmetičke sredine i standardne devijacije za stavove prema agresivnosti utvrđene na ukupnom uzroku djece, kao i na subuzorcima dječaka i djevojčica

<i>Varijabla</i>	<i>Isp.</i>	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Stav prema direktnoj agresivnosti	svi	293	1.51	0.72
	m	145	1.67	0.80
	ž	148	1.35	0.59
Stav prema indirektnoj agresivnosti	svi	293	1.67	0.80
	m	145	1.81	0.81
	ž	148	1.54	0.76

Iz tablice 4. vidljivo je da se efekt vrste stava pokazao značajnim što znači da postoji razlika u stavovima prema različitim vrstama agresivnosti. Uspoređivanjem aritmetičkih sredina (Tablica 5) možemo zaključiti da djeca iskazuju veće prihvatanje indirektnih nego direktnih oblika agresivnosti.

Iz dobivenih rezultata (Tablica 4) također možemo vidjeti da se i efekt spola pokazao statistički značajnim iz čega proizlazi da postoji spolna razlika u stavovima prema agresivnosti. Usporedbom aritmetičkih sredina (Tablica 5) dolazimo do zaključka

da su dječaci tolerantniji i prema direktnim i prema indirektnim oblicima agresivnosti u odnosu na djevojčice.

Interakcija vrste stava i spola učenika nije se pokazala statistički značajnom.

Spolne razlike u agresivnom ponašanju

Kako bismo ispitali spolne razlike u agresivnom ponašanju primjenili smo analizu varijance s ponovljenim mjerenjima u kojoj je vrsta agresivnosti predstavljala unutargrupnu, a spol međugrupnu varijablu.

Tablica 6.

Rezultati analize varijance s ponovljenim mjerenjima s obzirom na vrstu agresivnog ponašanja (unutargrupna varijabla) te spol učenika (međugrupna varijabla)

<i>Izvor varijabiliteta</i>	<i>F</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
Vrsta agresivnosti	127.82	1, 291	<.001
Spol	39.72	1, 291	<.001
Vrsta agresivnosti x spol	147.56	1, 291	<.001

Tablica 7.

Aritmetičke sredine i standardne devijacije za direktnu i indirektnu agresivnost utvrđene na ukupnom uzorku djece, kao i subuzorcima dječaka i djevojčica

<i>Varijabla</i>	<i>Isp.</i>	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Direktna agresivnost	svi	293	0.80	0.65
	m	145	1.09	0.69
	ž	148	0.52	0.46
Indirektna agresivnost	svi	293	0.62	0.44
	m	145	0.70	0.45
	ž	148	0.54	0.41

Iz dobivenih F-omjera (Tablica 6) vidljivo je da su se sva 3 efekta pokazala statistički značajnima. Stoga zaključujemo da postoje razlike u agresivnom ponašanju s obzirom na vrstu agresivnosti te spol učenika. Iz dobivenih aritmetičkih sredina

(Tablica 7) vidimo da su djeca sklonija direktnoj nego indirektnoj agresivnosti te da su dječaci procijenjeni kao agresivniji spol, bez obzira na vrstu agresivnosti. Međutim, značajnost interakcije vrste agresivnosti i spola (Tablica 6) sugerira nam postojanje kompliciranijeg odnosa između vrste agresivnog ponašanja i spola. Stoga, usporedbom aritmetičkih sredina (Tablica 7) dolazimo do zaključka da dok dječaci preferiraju direktne u odnosu na indirektno strategije agresivnosti, kod djevojčica su oba oblika agresivnosti jednako izražena.

Povezanost stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti s direktnim i indirektnim agresivnim ponašanjem

Treće se pitanje odnosilo na povezanost agresivnih stavova i ponašanja. Navedenu smo povezanost ispitivali između 2 vrste stavova prema agresivnosti i 2 tipa agresivnog ponašanja, i to za ukupan uzorak, kao i zasebno za subuzorke dječaka i djevojčica.

Tablica 8.

Koeficijenti korelacija između stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti te direktnog i indirektnog agresivnog ponašanja, za čitav uzorak ($N=293$) te subuzorke dječaka ($n=145$) i djevojčica ($n=148$)

	<i>Isp.</i>	<i>Direktna agresivnost</i>	<i>Indirektna agresivnost</i>
Stav prema direktnoj agresivnosti	svi	.267**	.190**
	m	.183*	.115
	ž	.216**	.213**
Stav prema indirektnoj agresivnosti	svi	.166**	.150**
	m	.063	.056
	ž	.167*	.197*

* - korelacija značajna na razini od 5%

** - korelacija značajna na razini od 1%

Iz tablice 8. možemo vidjeti da za stavove prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti postoji blaga pozitivna povezanost s direktnim i indirektnim agresivnim ponašanjem kako za čitav uzorak, tako i za subuzorak djevojčica. Međutim, za

subuzorak dječaka utvrđena je blaga pozitivna povezanost jedino između stavova prema direktnoj agresivnosti i direktnog agresivnog ponašanja, dok su se ostale korelacije stavova i ponašanja pokazale neznačajnima.

RASPRAVA

U ovom smo se radu bavili dvama fenomenima: stavovima prema agresivnosti i agresivnim ponašanjem, jer postoji znatan broj empirijskih podataka kako djelovanjem na stavove prema agresivnosti možemo modificirati i agresivno ponašanje.

Najprije smo željeli ispitati stavove djece prema agresivnosti s obzirom na vrstu agresivnosti te spol učenika. Zanimale su nas i spolne razlike u agresivnom ponašanju. Također nam je namjera bila provjeriti postoji li povezanost između stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja te ukoliko postoji, kakva je i razlikuje li se među različitim spolovima.

Razlike u stavovima prema agresivnosti s obzirom na vrstu stava te spol učenika

U tablici 4. prikazani su rezultati analize varijance s ponovljenim mjerenjima u kojoj je vrsta stava predstavljala unutargrupnu, a spol učenika međugrupnu varijablu. Vidljivo je kako se efekt vrste stava pokazao značajnim, što znači da postoji razlika između stava prema direktnoj i stava prema indirektnoj agresivnosti. Navedena razlika ide u smjeru većeg prihvaćanja indirektnih oblika agresivnog ponašanja ($M_{\text{direktna}}=1.51$; $M_{\text{indirektna}}=1.67$).

Iako se vrlo malo istraživanja stavova prema agresivnosti bavilo ovom problematikom (uglavnom su se ispitivali samo stavovi prema direktnim oblicima agresivnosti), dobiveni su rezultati i očekivani. Naime, za pretpostaviti je da će djeca imati pozitivnije stavove odnosno da će više prihvaćati prikrivene oblike agresivnosti u kojima agresor nije direktno uključen, već štetu žrtvi nanosi posredno. Razlog tome je da djeca ponekad takvih agresivnih ponašanja nisu niti svjesna ili ih ne doživljavaju dovoljno agresivnima pa time niti tako bolnima i opasnima za žrtvu kao što bi

doživljavala direktnu agresivnost (Crick i sur, 1996). Stoga će indirektnu agresivnosti smatrati i opravdanijom i prihvatljivijom reakcijom u određenim situacijama.

Nadalje, budući da su dobivene ukupne vrijednosti prihvaćanja i direktnih i indirektnih strategija agresivnosti prilično niske, možemo zaključiti da ukupno gledajući, ispitana djeca ne odobravaju agresivne oblike ponašanja. Nažalost, ne znamo da li su djeca zaista iskreno iznosila svoje stavove prema agresivnosti ili su davala socijalno poželjne odgovore. Naime, neanonimnost ispitivanja mogla je uzrokovati neiskrenost sudionika prilikom ispitivanja.

Iz tablice 4. vidljivo je da se i efekt spola pokazao značajnim, što znači da postoji spolna razlika u prihvaćanju direktne i indirektnu agresivnosti. U oba slučaja dječaci su se pokazali kao tolerantniji spol, odnosno izrazili su veće prihvaćanje i direktnog i indirektnog agresivnog ponašanja u usporedbi s djevojčicama.

Nalazi ranijih istraživanja uglavnom se baziraju na direktnoj agresivnosti, i kao takvi idu u prilog dobivenim rezultatima, odnosno potvrđuju veću toleranciju agresivnog ponašanja od strane dječaka (Erdley i Asher, 1998; Huesmann i Guerra, 1997; McConville i Cornell, 2003; Pakaslahti i Keltikangas-Jarvinen, L, 1997). Neki autori čak tvrde da upravo zbog postojanja spolnih razlika u stavovima prema agresivnosti postoje i razlike u izražavanju agresivnog ponašanja kod dječaka i djevojčica. Nadalje, što se tiče razlike dobivene u smjeru većeg prihvaćanja indirektnih oblika agresivnosti od strane dječaka, i ona je u skladu s očekivanjima. Iako pojedini istraživači pretpostavljaju da kod stavova postoji isti trend kao i u izražavanju agresivnog ponašanja što se tiče različitih tipova agresivnosti, odnosno da djevojčice pokazuju veću toleranciju prema indirektnoj agresivnosti nego dječaci, istraživanja ne potvrđuju takva očekivanja. Dobiveni rezultati (iako malobrojnih istraživanja ove problematike) upućuju na veću toleranciju kako direktnih tako i nekih indirektnih oblika agresivnosti kod dječaka. Tako su u svojoj studiji Van Schoiack i sur. (2002) zabilježili veću toleranciju dječaka prema direktnoj fizičkoj i verbalnoj agresivnosti, ali isto tako i prema širenju glasina (obliku indirektnu agresivnosti), dok u stavovima prema socijalnom isključivanju nisu utvrdili spolnu razliku.

Spolne razlike u agresivnom ponašanju

U tablici 6. prikazani su rezultati analize varijance s ponovljenim mjerenjima u kojoj je vrsta agresivnosti predstavljala unutargrupnu, a spol učenika međugrupnu varijablu. Vidljivo je da su se sva 3 efekta: vrsta agresivnosti, spol i njihova interakcija pokazala statistički značajnima. Iz toga zaključujemo da postoji razlika u agresivnom ponašanju s obzirom na vrstu agresivnosti te spol. Iz aritmetičkih sredina vidimo da djeca preferiraju direktne u odnosu na indirektne strategije agresivnosti te da su dječaci procijenjeni i direktno i indirektno agresivnijima u odnosu na djevojčice.

Što se tiče dobivene spolne razlike u izražavanju direktne agresivnosti, ona je u skladu s našim očekivanjima. Naime, ranija su istraživanja, kada se radilo o direktnoj agresivnosti, uglavnom ukazivala na veću agresivnost dječaka u usporedbi s djevojčicama. Međutim, dobivena spolna razlika u indirektnoj agresivnosti suprotna je našim očekivanjima i ranijim nalazima kako djevojčice češće koriste indirektne strategije agresivnosti u odnosu na dječake. Tek malobrojne studije upućuju na veću indirektnu agresivnost dječaka (Tomada i Schneider, 1997; prema French i sur, 2002; Salmivalli i Kaukiainen, 2004).

Nadalje, budući da se i interakcija vrste agresivnosti i spola učenika pokazala značajnom, zaključujemo da je odnos između te dvije varijable nešto kompliciraniji. Stoga, iako je na ukupnom uzorku djece utvrđena preferencija direktne u odnosu na indirektnu agresivnost, u subuzorcima dječaka i djevojčica situacija je nešto drugačija; dok dječaci zaista češće koriste direktne nego indirektne strategije agresivnosti, kod djevojčica nema razlike u izraženosti ta dva oblika agresivnosti.

Postojanje ovakvih razlika u agresivnosti dječaka i djevojčica rezultat je zajedničkog djelovanja bioloških i socijalnih faktora, a moguć je i utjecaj različitih stavova prema agresivnosti.

Povezanost stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti s direktnim i indirektnim agresivnim ponašanjem

Kako bismo provjerili postoji li povezanost između stavova i ponašanja izračunali smo *Pearsonove koeficijente korelacije* između 2 vrste stavova prema agresivnosti i 2 tipa agresivnog ponašanja, i to za ukupan uzorak djece, kao i zasebno za subuzorke

dječaka i djevojčica. Promatrajući rezultate dobivene za čitav uzorak (Tablica 8) vidljivo je kako su se stavovi prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti pokazali blago pozitivno povezanima i s direktnim i s indirektnim agresivnim ponašanjem. Provjeravanjem značajnosti razlika između dobivenih koeficijenata korelacija, utvrdili smo da su razlike neznačajne. Stoga, možemo zaključiti da su razine povezanosti stavova i ponašanja utvrđene na čitavom uzorku jednake, bez obzira o kojoj se vrsti stavova odnosno ponašanja radi. Iz takvih rezultata možemo pretpostaviti da će se djeca s pozitivnijim stavovima prema agresivnosti vjerojatnije u određenoj situaciji ponašati na agresivan način, ili će pak agresivnija djeca razviti pozitivnije stavove prema agresivnosti. Dobiveni su rezultati u skladu s našim očekivanjima i ranijim nalazima o blagoj pozitivnoj povezanosti stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja.

Međutim, dijeljenjem ukupnog uzorka na subuzorke dječaka i djevojčica dobili smo nešto drugačiju sliku povezanosti stavova s ponašanjem. Naime, za dječake je nađena blaga pozitivna povezanost jedino između stava prema direktnoj agresivnosti s direktnim agresivnim ponašanjem, dok su se ostale korelacije stavova i ponašanja pokazale neznačajnima. Nasuprot tome, kod djevojčica su se sve povezanosti stavova i ponašanja pokazale pozitivnima i značajnima. Stoga možemo zaključiti da su povezanosti stavova prema indirektnoj agresivnosti s mjerama agresivnog ponašanja utvrđene na subuzorku djevojčica zapravo pridonijele istim povezanostima nađanima na čitavom uzorku. Provjeravanjem značajnosti razlika između koeficijenata korelacija dobivenih na subuzorcima dječaka i djevojčica, utvrdili smo jednake razine povezanosti stavova i ponašanja za oba spola. Dobiveni rezultati nisu u skladu s našim očekivanjima i ranijim nalazima kako je veza između stavova i ponašanja čvršća za pripadnike muškog spola (Farrell i Meyer, 1997; Huesmann i Guerra, 1997; Vernberg i Jacobs, 1999). Međutim, u dvjema navedenim studijama sudjelovala su djeca mlađe (1. i 4. razred OŠ) odnosno starije (7. i 8. razred OŠ te 1. razred srednje škole) dobi od naših sudionika, što je moglo imati utjecaja na dobivene rezultate. Naime, u dobi od 11 i 12 godina (dob ispitanog uzorka) djevojčice su kognitivno zrelije u odnosu na dječake iste dobi, pa je vjerojatno da su i stavovi djevojčica prema agresivnosti razvijeniji od stavova dječaka. Stoga se moglo dogoditi da dok su djevojčice zaista iznosile svoje stavove o prihvatljivosti agresivnog ponašanja, dječaci su, nemajući vlastite stavove, davali više socijalno poželjnih odgovora. Tako su se njihovi odgovori mogli manje

podudarati s procjenom stvarnog ponašanja od strane vršnjaka te su dobivene neznačajne korelacije stavova i ponašanja. Nadalje, kako se direktni oblici agresivnosti razvijaju u ranijim fazama života te su zastupljeniji kod dječaka u odnosu na indirektno, moguće je da su dječaci prema njima razvili jasnije stavove, što je rezultiralo niskim, ali značajnim povezanostima stavova prema direktnoj agresivnosti s direktnim agresivnim ponašanjem.

Sveukupno gledajući, ovaj nam je rad donio neke nove spoznaje o stavovima prema agresivnosti i agresivnom ponašanju kod djece. Budući da smo donekle potvrdili postojanje veze između stavova i ponašanja, možemo pretpostaviti da bi djelovanjem na stavove prema agresivnosti došlo i do promjene u agresivnom ponašanju. Stoga bi se budući programi prevencije nasilja među djecom trebali usmjeriti i na mijenjanje stavova djece prema agresivnim oblicima ponašanja. Ishodi takvih preventivnih programa uglavnom su pozitivni te djeca nakon pohađanja programa rjeđe izražavaju agresivne oblike ponašanja i češće koriste prosocijalne strategije (Grossman i sur, 1997; Weissberg i Caplan, 1994; prema Van Schoiack Edstrom i sur, 2002).

Međutim, pored doprinosa ovog istraživanja moramo se osvrnuti i na njegove nedostatke. Jedan od glavnih nedostataka proizlazi iz korelacijskog nacrtu istraživanja, koji nam onemogućava zaključivanje o uzročno-posljedičnim vezama između stavova i ponašanja. Stoga možemo govoriti samo o povezanosti između ta dva fenomena. Slijedeći veliki nedostatak je neanonimnost ispitivanja pa se postavlja pitanje iskrenosti djece prilikom odgovaranja, prije svega zato što se radi o socijalno osjetljivoj temi kao što je agresivnost. Ispitivanje nije bilo anonimno iz razloga što su učenici trebali jedni druge procjenjivati po učestalosti agresivnog ponašanja te su im u tu svrhu bila potrebna imena vršnjaka iz razreda. Nadalje, pitanje iskrenosti odgovora prisutno je i zbog korištenja metode samoprocjene prilikom ispitivanja stavova. Osim toga, u korištenim skalama stavova te vršnjačkih procjena zastupljenije su bile čestice direktne nego indirektno agresivnosti. Također, subskala stava prema indirektnoj agresivnosti nije se pokazala pouzdanom na razini ostalih skala korištenih u istraživanju. Nadalje, ovakvim jednokratnim ispitivanjem ne dobivamo uvid u razvoj stavova, kao niti u njihovu promjenu u funkciji dobi. Također, stavovi predstavljaju tek jedan od brojnih socijalno-kognitivnih faktora za koje se smatra da su povezani s ponašanjem.

Zbog navedenih nedostataka, buduća bi istraživanja trebala biti longitudinalna kako bi se njima mogli ispitivati stavovi djece u različitim životnim fazama. Tako bi se spoznali čimbenici zaslužni za formiranje i mijenjanje stavova, a dobio bi se i uvid u vremensku stabilnost stavova. Naredna bi istraživanja, također, trebala obuhvatiti i ostale socijalno-kognitivne faktore koji sudjeluju u donošenju odluke o ponašanju, kao što su percepcija samoefikasnosti te očekivanje povoljnog ishoda nakon ponašanja. Time bismo saznali koliko je svaki od navedenih faktora uključen u konačnu odluku o agresivnom ponašanju. Također bi bilo zanimljivo provesti i kros-kulturalna istraživanja kojima bi se provjerilo postoje li razlike u stavovima djece različitih kultura.

ZAKLJUČAK

Provedenim istraživanjem potvrđena je većina polaznih hipoteza. Utvrdili smo da djeca više toleriraju indirektna nego direktna agresivna ponašanja. Također smo pokazali kako dječaci u usporedbi s djevojčicama iskazuju pozitivnije stavove i prema direktnim i prema indirektnim oblicima agresivnog ponašanja. Osim toga, kao što je i očekivano, kod dječaka je zabilježena veća razina direktne agresivnosti u odnosu na djevojčice. Međutim, suprotno očekivanjima, dječaci su se pokazali i indirektno agresivnijima od djevojčica. Promatrajući razlike unutar subuzoraka, dječaci su češće koristili direktne u odnosu na indirektno strategije agresivnosti, dok su kod djevojčica oba oblika agresivnosti bila jednako izražena. Nadalje smo utvrdili i pozitivnu povezanost između stavova prema direktnoj i indirektnoj agresivnosti s direktnim i indirektnim agresivnim ponašanjem kako za čitav uzorak, tako i za subuzorak djevojčica. Suprotno našim očekivanjima, na subuzorku dječaka potvrđena je pozitivna povezanost jedino za stavove prema direktnoj agresivnosti s direktnim agresivnim ponašanjem.

LITERATURA:

- Archer, J. (2001). A strategic approach to aggression. *Social Development, 10* (2), 267-271.
- Aronson, E., Wilson, T. D., & Akert, R. M. (2002): *Social Psychology*. NJ: Prentice Hall, Upper Saddle River.
- Björkqvist, K. (2001). Different names, same issue. *Social Development, 10* (2), 272-274.
- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J., & Kaukiainen, A. (1992a). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends regarding direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior, 18*, 117-127.
- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J., & Österman, K. (1992b). The Direct and Indirect Aggression Scales (DIAS). Abo Akademi University, Department of Social Sciences, Vasa, Finland.
- Crick, N. R., Bigbee, M. A., & Howes, C. (1996). Gender differences in children's normative beliefs about aggression: How do I hurt thee? Let me count the ways. *Child Development, 67*, 1003-1014.
- Erdley, C. A., & Asher, S. R. (1998). Linkages between children's beliefs about the legitimacy of aggression and their behavior. *Social Development, 7* (3), 321-339.
- Farrell, A. D., & Meyer, A. L. (1997). The Effectiveness of a school-based curriculum for reducing violence among urban sixth-grade students. *American Journal of Public Health, 87* (6), 979-984.
- French, D. C., Jansen, E. A., & Pidada, S. (2002). United States and Indonesian children's and adolescents' reports of relational aggression by disliked peers. *Child Development, 73*, 1143-1150.
- Huesmann, L. R. & Guerra, N. G. (1997). Children's normative beliefs about aggression and aggressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology, 72* (2), 408-419.
- Keresteš, G. (2004). Stavovi nastavnika prema dječjem agresivnom ponašanju: utjecaj vrste agresije, spola agresora i spola žrtve. *Društvena istraživanja, 13*, 1055-1079.
- Keresteš, G. (2002). *Dječje agresivno i prosocijalno ponašanje u kontekstu rata*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lagerspetz, K. M. J., Björkqvist, K., & Peltonen, T. (1988). Is indirect aggression typical of females? Gender differences in 11-to 12-year old children. *Aggressive Behavior, 14*, 403-414.

- McConville, D. W., & Cornell, D. G. (2003). Aggressive attitudes predict aggressive behavior in middle school students. *Journal of emotional and behavioral disorders, 11* (3), 179-187.
- McEvoy, M. A., Estern, T. L., Rodriguez, M. C., & Olson, M. L. (2003). Assessing relational and physical aggression among preschool children: Intermethod agreement. *Topics in early childhood special education, 23*, 53-63.
- Milanović, A. (2004). *Povezanost različitih vrsta agresivnosti i sociometrijskog statusa kod djece osnovnoškolske dobi*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Owens, L., Shute, R., & Slee, P. (2000a). "Guess what I just heard!": Indirect aggression among teenage girls in Australia. *Aggressive Behavior, 26*, 67-83.
- Owens, L., Shute, R., & Slee, P. (2000b). "I'm in and you're out..." Explanations for teenage girls' indirect aggression. *Psychology, evolution and gender, 2*, 19-46.
- Pakaslahti, L., & Keltikangas-Jarvinen, L. (1997). The relationship between moral approval of aggression, aggressive problem-solving strategies and aggressive behavior in 14-year-old adolescents. *Journal of Social Behavior and Personality, 12*, 905-925.
- Petz, B. (1997). *Osnovne statističke metode za nematematičare*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Petz, B. (1992). *Psihologijski rječnik*. Zagreb: Prosvjeta.
- Salmivalli, C., & Kaukiainen, A. (2004): "Female aggression" revisited: variable-and-person-centered approaches to studying gender differences in different types of aggression. *Aggressive Behavior, 30*, 158-163.
- Van Schoiack-Edstrom, L., Frey, K. S., & Beland, K. (2002). Changing adolescents' attitudes about relational and physical aggression: an early evaluation of a school-based intervention. *School Psychology Review, 31* (2), 201-216.
- Vernberg, E. M., & Jacobs, A.K. (1999). Peer victimization and attitudes about violence during early adolescence. *Journal of Clinical Child Psychology, 28* (3), 386-395.
- Žužul, M. (1989). *Agresivno ponašanje – Psihologijska analiza*. Zagreb: Radna zajednica republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske.
- Žužul, M., Keresteš, G. i Vlahović-Štetić, (1990). Skala za procjenu dječjeg agresivnog i prosocijalnog ponašanja. *Primijenjena psihologija, 11*, 77-86.